

ЕКОНОМІЧНІ УГРУПОВАННЯ ЄВРАЗІЇ ТА ЇХ ВПЛИВ НА РОЗВИТОК СВІТОВОЇ ЕКОНОМІКИ

К. А. Клімова,
аспірантка,

Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

У статті досліджена проблема економічного угруповання Європи та Азії. Проаналізовано вплив економічного угруповання Європи та Азії на розвиток економіки Євразійських держав. Зроблено висновок про необхідність іноземних інвестицій у розвитку економіки України. В статті розглянуті етапи розвитку інтеграційних об'єднань та досліджено основні особливості формування глобального економічного простору.

Ключові слова: міжнародна економічна інтеграція, етапи інтеграції, глобальний економічний простір, регіоналізація, світова триада, Східно-азійська зона вільної торгівлі, Трансатлантична зона вільної торгівлі, міжконтинентальне об'єднання.

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ СООБЩЕСТВА ЕВРАЗИИ И ИХ ВЛИЯНИЕ НА РАЗВИТИЕ МИРОВОЙ ЭКОНОМИКИ

В статье исследована проблема экономического сообщества Европы и Азии. Проанализировано влияние экономического сообщества Европы и Азии на развитие экономики Евразийских государств. Сделан вывод о необходимости иностранных инвестиций в развитии экономики Украины. В статье рассмотрены этапы развития интеграционных объединений и исследованы основные особенности формирования глобального экономического пространства.

Ключевые слова: международная экономическая интеграция, этапы интеграции, глобальное экономическое пространство, регионализация, мировая триада, азиатская зона свободной торговли, Трансатлантическая зона свободной торговли, межконтинентальное объединение.

ECONOMIC GROUPING EURASIA AND THEIR IMPACT ON THE ECONOMY

The paper studies the problem of economic groups in Europe and Asia. Analyzed the impact of an economic grouping in Europe and Asia on the economic development of the Eurasian states. Conclusion about the necessity of foreign investment in the development of the Ukrainian economy. The article describes the stages of development of integration associations and study, the main features of the formation of the global economic space.

Key words: international economic integration, integration steps, the global economic space, regionalization, global triad Asian free trade zone, transatlantic free trade area, intercontinental association.

Постановка проблеми. Економічна регіоналізація як одна з тенденцій утворення глобального економічного простору сприяє формуванню економічних зв'язків із превалюванням наднаціональних інтересів, вирівнюванню основних характеристик міжнародних ринків, створенню умов для проведення реформ у рамках самого угруповання, взаємодіє з економіками країн-членів об'єднання. Домінуючого значення набувають великі регіональні простори, які концентрують найбільш економічно розвинені та політично-впливові центри, на базі яких передбачається створення єдиного економічного та військово-політичного міжконтинентального блоку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання регіоналізації та глобалізації посідає чільне місце в економічних дослідженнях як вітчизняних, так й іноземних вчених-економістів. Серед них варто відзначити роботи вітчизняних науковців, зокрема А. Голюка, О. Білоруса, І. Бураківського, А. Гальчинського, Б. Губського, Д. Лук'яненка, В. Новицького, Ю. Пахомова, В. Рокочої, І. Соколенка, В. Сідорова, А. Філіпенка, В. Чужикова та ін., а також іноземних — Б. Баласса, О. Бейя, Ю. Борко, Ю. Ваннона, М. Згуровського, М. Іванова, В. Іноземцева,

П. Кругмана, М. Максимової, Г. Мюрдала, Дж. Най, Ю. Шишкова, П. Шуканова та ін.

Мета статті. Отже, актуальність даної статті зумовлюється необхідністю дослідження місця процесів регіоналізації у формуванні глобального економічного простору.

Виклад основного матеріалу. Міжнародна економічна інтеграція — це процес господарсько-політичного об'єднання країн на основі розвитку глибоких стійких взаємозв'язків і розподілу праці між національними економіками, взаємодії їх виробничих структур на різних рівнях і в різних формах. На мікрорівні цей процес іде через взаємодію капіталів окремих господарських суб'єктів (підприємств, фірм) окремих країн шляхом формування системи економічних угод між ними, створення філіалів за кордоном. На міжнародному рівні інтеграція здійснюється на основі формування економічних об'єднань держав і узгодження національних політик [1, с. 230].

Інтенсифікація соціально-економічних процесів, нарощування обсягів промислового виробництва за відсутності масового впровадження очисних технологій та ресурсозбереження призводять до погіршення екологічної ситуації, яка негативно

впливає на життєдіяльність населення. Така ситуація вимагає прийняття ефективних управлінських рішень на державному рівні [3, с. 120].

Бурхливий розвиток між фірмових зв'язків породжує необхідність міждержавного (а в деяких випадках наддержавного) регулювання, спрямованого на забезпечення вільного переміщення товарів, послуг, капіталів і робочої сили між країнами в рамках даного регіону, на узгодження і проведення спільної економічної, науково-технічної, фінансової і валютної, соціальної, зовнішньої й оборонної політики. В результаті створюються цілісні регіональні господарські комплекси з єдиною валютною інфраструктурою, загальними економічними пропорціями, фінансовими загальними фондами, наднаціональними або міждержавними органами управління [4, с. 98].

Отже, міжнародна економічна інтеграція означає співробітництво між національними економіками різних країн з частковою або повною їх уніфікацією, ліквідацією бар'єрів у торгівлі між країнами, зближення ринків кожної з країн з метою створення одного більшого, тобто спільного ринку.

Факторами, що визначають інтеграційні процеси у світі, є поглиблення міжнародного поділу праці, розвиток продуктивних сил під впливом загальносвітового за своїм характером НТП, бурхливий розвиток комунікаційних можливостей, об'єктивна необхідність спільного розв'язку глобальних проблем існування людства тощо [5, с. 20].

Формами міжнародної економічної інтеграції виступають:

1) зона вільної торгівлі — пільгова зона регіонального типу, у межах якої підтримується вільна від митних і кількісних обмежень міжнародна торгівля країн, які входять у таку зону. Зони вільної торгівлі сприяють зростанню внутрішньої, а на цій основі і взаємної торгівлі країн-членів. Найрозвиненішою з таких зон є Зона вільної торгівлі промисловими товарами в Європі;

2) митний союз — спільна митна територія двох і більше країн з повною ліквідацією мит у взаємних відносинах і з єдиним митним тарифом відносно третіх країн. Мета створення митного союзу: полегшити торгівлю країн-учасниць і, в той же час, не створити додаткових перепон у торгівлі з третіми країнами. ВТО дуже ретельно слідкує за дотриманням цього положення серед своїх членів;

3) спільний ринок — об'єднання національних ринків декількох країн в єдиний великий ринок з вільним переміщенням у його межах капіталів, товарів, послуг і робочої сили;

4) економічний союз — об'єднання національних економік декількох країн на основі митного союзу, спільного ринку, уніфікації фінансових систем і проведення спільної валютної політики;

5) політичний союз — об'єднання країн на основі укладення спільного договору з метою проведення спільної політики у всіх сферах суспільного життя;

6) міжнародні організації, угруповання, комплекси — об'єднання країн чи інших суб'єктів за окремими інтересами (або групою окремих інтересів) для спільного здійснення різноманітних заходів, спрямованих на їхнє задоволення [6, с. 19].

Об'єктивний характер економічної інтеграції не означає, що вона здійснюється спонтанно, стихійно, поза рамками управління з боку держави і міждержавних органів. Формування регіональних інтеграційних комплексів має договірно-правову базу. Групи країн на основі взаємних угод об'єднуються в регіональні міждержавні комплекси і проводять спільну регіональну політику у різних сферах життя.

Серед численних інтеграційних угруповань можна виділити в Західній Європі ЄС і ЄАВТ, регіональні і субрегіональні інтеграційні формування у Азії. Історично найбільш чітко інтеграційні процеси проявилися в Західній Європі, де у другій половині ХХ ст. створюється єдиний економічний простір цілого регіону, в рамках якого інтеграція досягла найдовершеніших форм [7, с. 53].

Відправним моментом західноєвропейської інтеграції стало утворення у 1995 р. Європейського об'єднання вугілля і сталі. Пізніше виникли Європейське економічне співтовариство та Євратом. На основі цих трьох співтовариств і виник сучасний Європейський Союз [16, с. 52].

У 1987 р. між членами європейських співтовариств був підписаний Єдиний європейський акт, за яким передбачалось створення Сполучених Штатів Європи, в межах яких не має бути національних кордонів і перепон на шляху переміщень людей, капіталів, товарів і послуг. З цією метою у майбутньому повинні бути введені єдині: громадянський паспорт; валюта; податки; система стандартів; система комунікацій і транспорту; спільна митна система [16, с. 54].

За таким же актом скасовуються усі платежі та регулюючі інструкції, спрямовані на обмеження взаємної торгівлі. Будуть визнавати рівноцінними національні дипломи про освіту.

7 лютого 1992 року держави-члени Європейських співтовариств підписали Договір про Європейський Союз. З 1 листопада 1993 року Договір вступив в силу, тобто з цього моменту починається відлік часу існування Європейського Союзу. На даний час членами Європейського Союзу (ЄС) є такі країни: Австрія, Бельгія, Велика Британія, Греція, Данія, Ірландія, Іспанія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Португалія, Фінляндія, Франція, ФРН, Швеція, Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина, Словенія, Литва, Латвія, Естонія, Мальта, Кіпр — всього 28 країн. Останні десять країн приєдналися до ЄС у травні 2004 року [15, с. 186].

Головна особливість існування й функціонування ЄС полягає в тому, що його органи наділені повноваженнями на прийняття з низки питань співробітництва ухвал, які мають безпосередню обов'язкову силу для країн-членів.

Основні завдання Європейського Союзу:

– сприяння економічному й соціальному прогресу, його збалансованості і стійкості (для цього необхідне створення простору без внутрішніх кордонів, підсилення економічного й соціального зближення, заснування економічного й валютного союзу, включаючи запровадження єдиної валюти);

– затвердити свій статус і призначення на міжнародній арені (робити це шляхом проведення спільної зовнішньої політики та політики безпеки, включаючи можливе формування спільної оборонної політики, яка з часом призведе до спільної оборони);

– підсилювати захист прав та інтересів громадян країн-членів (шляхом введення громадянства ЄС);

– розвивати тісне співробітництво у сфері юстиції та внутрішніх справ;

– зберігати, а за необхідності – переглядати та удосконалювати систему зв'язків і відносин, яка склалася у співтовариствах [9, с. 126].

Спеціалісти передбачають, що розвиток західноєвропейської інтеграції проявиться у таких напрямках:

1) економія на масштабах виробництва;

2) зниження витрат виробництва;

3) відбуватиметься прискорення науково-технічного прогресу, удосконалення організації виробництва, якості продукції, розширення її асортименту;

4) підвищення темпів економічного зростання;

5) поліпшення умов торгівлі, збільшення позитивного сальдо торговельного балансу [10, с. 221].

В Європі інтеграційні процеси відбуваються і в інших регіонах, але вони не досягнули такої глибини, як у Західній Європі. Другою за часом існування та за результатами функціонування є Європейська асоціація вільної торгівлі (ЄАВТ), яка створена у 1960 році [11, с. 25].

Завдання ЄАВТ:

– створення зони вільної торгівлі промисловими товарами;

– розвиток економічної активності;

– досягнення повної зайнятості та фінансової стабільності;

– зростання продуктивності праці;

– раціональне використання ресурсів.

Цій асоціації притаманні такі особливості:

– високий рівень розвитку промисловості та велика питома вага зовнішньої торгівлі в економіці країн-учасниць;

– суверенні права країн-учасниць і відсутність наднаціональних інститутів;

– вільна зовнішньоекономічна політика з третіми країнами;

– відсутність прагнення до створення економічного союзу або ще більшої інтеграції [11, с. 27].

Необхідно відзначити, що з 1993 р. країни ЄАВТ отримали в ЄС режим найбільшого сприяння в торгівлі з країнами ЄС, а Австрія, Швеція й Фінляндія навіть вступили у 1995 р. в ЄС. Крім них, до ЄАВТ входять Ісландія, Норвегія та Швейцарія [11, с. 32].

У Центральній та Східній Європі зародилися або зароджуються й інші інтеграційні угруповання. На теренах Центральної Європи створено Центральну європейську ініціативу. У причорноморській зоні зародилось Чорноморське економічне співробітництво, яке навіть заснувало Чорноморський банк реконструкції та розвитку. Країни колишньої Радянської Прибалтики об'єдналися в Союз Балтійських держав. Решта країн, що також утворилися на теренах колишньої Радянського Союзу, спробували об'єднатися в Співдружність Незалежних Держав, а тепер намагаються, щоправда, із суперечливими намірами і зусиллями, надати цьому інтеграційному угрупованню життєздатного режиму функціонування. Розробляються також перспективні проекти створення малих регіональних зон прикордонного співробітництва (наприклад, Карпатський Єврорегіон) [12, с. 65].

Наприклад, у Латинській Америці – це Латиноамериканська асоціація інтеграції (ЛААІ), Співтовариство та спільний ринок країн Карибського басейну (КАРИКОМ), Центральньоамериканський спільний ринок (ЦАСР), і Азії – Асоціація країн Південно-Східної Азії (АСЕАН), Асоціація регіонального співтовариства Південної Азії (СААРК), в Африці – Економічне співтовариство держав Західної Африки (ЕКОВАС), Південно-Африканська конференція з координації (САДКК), Економічне співтовариство країн регіону Великих озер, Центральноафриканський економічний союз тощо [13, с. 33].

Відповідно до внесених поправок до теорії Баласса, першою формою наближення країн одна до іншої є підписання преференційних торгових угод. Вони підписуються або на двосторонній основі між окремими країнами, або між існуючим угрупованням та окремою країною. Відповідно до цього, країни створюють одна з іншої режим найбільшого сприяння. Преференційні угоди передбачають збереження національних митних тарифів кожної країни, що підписала їх. Ніяких міждержавних органів для управління не створюється. Преференційними угодами є угоди про співробітництво і партнерство між ЄС і країнами колишнього СРСР [14, с. 62].

Другою формою інтеграції є зона вільної торгівлі, що передбачає створення пільгової зони регіонального типу, у межах якої відбувається повне скасування митних тарифів у взаємній торгівлі при збереженні національних митних тарифів у відносинах з третіми країнами. В умовах зони вільної торгівлі зростає внутрішня, а на цій основі і взаємна торгівля країн-членів. Зона вільної торгівлі може координуватися невеликим міждержавним секретаріатом, що діє в якійсь із країн-членів. Наприклад, Європейська асоціація вільної торгівлі (ЄАВТ), Північноамериканська угода про вільну торгівлю (НАФТА), Балтійська зона вільної торгівлі, угода про свободу торгівлі країн АСЕАН [5, с. 56].

Третім, більш розвиненим за ступенем інтегрованості та рівнем економічної інтеграції, є митний союз. Він являє собою узгоджену скасовану групою країн національних митних тарифів і введення спільного митного тарифу та єдиної системи нетарифного регулювання торгівлі щодо третіх країн. Метою створення такого союзу є полегшення взаємної торгівлі країн-учасниць. Він передбачає безмитну внутрішньоінтеграційну торгівлю товарами та послугами, повну свободу пересування їх в середині регіону. Прикладами митних союзів є Бенілюкс, Митний союз Білорусі та РФ [5, с. 60].

Четвертим, більш високим рівнем інтеграції, є спільний ринок, в якому країни, що інтегруються, домовляються про свободу руху всіх факторів виробництва. Така координація економічної політики здійснюється на періодичних нарадах глав держав і урядів країн-учасниць. Такий етап розвитку пройшов ЄС, Карибський спільний ринок (КАРІКОМ), на стадії практичної реалізації перебуває договір про створення спільного ринку країн Південної Америки (МЕРКОСУР) [5, с. 73].

На п'ятому рівні інтеграція набирає форми економічного союзу, який передбачає об'єднання національних економік кількох країн на основі митного союзу, спільного ринку, уніфікації фінансових систем і проведення спільної валютної політики. На цьому етапі виникає потреба в установах, наділених правом не тільки координувати дії та спостерігати за економічним розвитком, а й приймати оперативні рішення від імені угруповання. Уряди погоджуються передати частину своїх функцій наднаціональним органам, наділених правом приймати рішення з важливих питань організації. Прикладом економічного союзу є ЄС, Союз арабського Магрибу, Західноафриканський економічний та валютний союз [5, с. 81].

На наступному рівні інтеграції – валютному союзі, до вимог економічного союзу додається обов'язкове використання спільної валюти. Типовим прикладом валютного союзу є Європейський валютний союз, а також Західноафриканський валютний союз [5, с. 96].

Сьомим рівнем економічної інтеграції є політичний союз, у рамках якого координуються не лише господарська діяльність держав-членів, але й політичні питання. Члени такого об'єднання передають частку свого суверенітету до сфери компетенції наднаціональних інститутів влади. Ця форма має всі шанси успішно здійснитися на практиці у найбільш впливовому інтеграційному угрупованні ЄС. Підтвердженням цієї тези може слугувати вислів Меркель, яка заявила, що під час головування Німеччини (з січня 2007 р.) в ЄС буде підписана Конституція. Підписання одного з головних документів – буде свідчити про перехід ЄС на наступний рівень [5, с. 97].

Таким чином, ми бачимо, що у найближчому майбутньому можливе утворення політичного сою-

зу. А чи існують передумови створення континентальної інтеграції?

Виходячи з методології міжнародної економічної інтеграції, вже у цьому столітті можливо буде створена універсальна супердержавна, яка ідеологічно основана на так званих загальнолюдських та гуманістичних цінностях. Територіальною основою такого союзу повинен стати трансконтинентальний простір, який об'єднає країни та регіони, які найбільш інтенсивно інтегруються [12, с. 64]. За критеріями Світового банку, високим індексом швидкості інтеграції характеризуються найбільш високорозвинені країни, а також країни з відносно швидким ростом. При цьому у майбутньому земля буде виступати як єдина цілісність. Ідеологічною основою такої концепції може бути теорія мондеалізма (від франц. Monde – мир) [14, с. 63]. Сутність цієї теорії зводиться до неминучості світової інтеграції, при переході від множинності держав до єдиного уніфікованого глобального простору. Ця ідеологія припускає злиття всіх держав та народів в єдине планетарне утворення з встановленням єдиного світового уряду, знищенням расових та культурних кордонів. Відповідно, така фундаментальна категорія світоустрою, як держава, втрачає своє значення, і у майбутньому домінуючого значення набудуть взаємодоповнюючі концепції регіоналізму та подальшого об'єднання регіонів в єдиний міжконтинентальний блок. Таким чином, пріоритетне значення міжнародної економічної інтеграції пов'язано з початком об'єднання множинності утворень у великі регіональні простори, які концентруються навколо найбільш економічно розвинених та політично найбільш впливових центрів світу і на основі яких буде створений єдиний економічний та військово-політичний блок. Такими найважливішими економічними просторами та відповідними інтеграційними угрупованнями стануть американський, європейський та тихоокеанський регіони.

Європейський Союз – одне з перших регіональних інтеграційних об'єднань, яке з'явилося в минулому столітті [6, с. 20]. Крім того, це було перше угруповання, яке починало розширюватися шляхом приєднання нових країн до її складу. Хоча тут можна сперечатися, оскільки починаючи переговори про приєднання однієї країни, в результаті до складу ЄС входять всі країни іншого інтеграційного угруповання. Спочатку до ЄС приєдналися країни ЄАВТ, а вже в травні 2004 р. до ЄС приєдналися Балтійський ринок та об'єднання Центральноєвропейської зони вільної торгівлі (ЦЄФТА). На наш погляд, в далекому майбутньому очікує такої ж ситуації ще два європейських інтеграційних об'єднань – Організація Чорноморської економічної співпраці, Співдружність Незалежних Держав (СНД) або Єдиний економічний простір (ЄЕП) [9, с. 132]. Таким чином, приєднання цих регіональних інтеграційних об'єднань перетворить Європу на континентальний ринок і втілить у жит-

Рис. 1. Контури утворення Європейського континентального ринку (пан'європейська зона вільної торгівлі)
Джерело: [9, с. 134]

тя ідею створення пан'європейської зони вільної торгівлі (рис. 1).

Така сама тенденція проявляється й на американських континентах.

Отже, утворення потужного блоку, на протиположному континентальним американському та європейському, в АТР залишається об'єднання АТЕС з Асоціацією країн Південно-Східної Азії (АСЕАН). Регіональна економічна інтеграція в рамках АСЕАН здійснюється на основі принципу «відкритого регіоналізму». Завершена розробка плану з формування Східно-азіатської зони вільної торгівлі (ЕАФТА). До її складу, крім країн АСЕАН, повинні увійти Японія, Китай та Республіка Корея. Учасники нового угруповання повинні забезпечити її достатню відкритість та гарантування виконання низки основних принципів: дотримання прав людини, проведення активної та координованої політики у всіх галузях. Таким чином, ми можемо припустити, що саме утворення ЕАФТА стане тим самим блоком, який

буде протистояти вищезгаданому континентальному об'єднанню [10, с. 32].

Схожа ситуація склалася і в країнах Близького Сходу. Ці країни планують створити Велику арабську зону вільної торгівлі (АФТА). Створення АФТА може прискорити інтеграційні процеси в цих країнах шляхом підписання двосторонніх угод між ЄС і країнами Північної Африки та Близького Сходу з метою створення зони вільної торгівлі до 2010 р. Отже, країни Північної Африки та Близького Сходу не залишаються осторонь сучасних інтеграційних процесів і вони так само будуть залучені до формування міжконтинентальної інтеграції [15, с. 23].

Висновки. Таким чином, утворення міжконтинентальної інтеграції — неминучий процес, який відбувається під впливом розвитку континентальної інтеграції та подальших угод про міжконтинентальну співпрацю, яка, в свою чергу, призведе до формування глобалізованого регіонально-економічного простору.

Науковий керівник: к.е.н., професор В. І. Сідоров

Список літератури

1. Бей О. Підручник міжнародної політичної економії. Книга I. Теорія / О. Бей. — Мюнхен: Український вільний університет, 1994. — 245 с.
2. Бураківський І. Україні і європейська інтеграція / І. Бураківський, Г. Немиря, О. Павлюк // Політика і час. — 2000. — № 3—4. — С. 5—14.
3. Голиков А. П. Региональная политика и экономическое развитие: европейский контекст : учеб. пособ. / А. П. Голиков, Н. А. Казакова, Ю. Г. Прав. — Х. : Экограф, 2009. — 240 с.
4. Голиков А. П. География мирового хозяйства : учеб. пособ. / А. П. Голиков, Ю. П. Грицак, Н. А. Казакова и др. ; под ред. А. П. Голикова. — К. : Центр учебной литературы, 2008. — 192 с.

5. Глобализация мирового хозяйства и национальные интересы России / под ред. В. П. Колесова. — М. : Экономический факультет МГУ, ТЕИС, 2002. — 114 с.
6. Губський Б. Європейський вектор інтеграційної політики України / Б. Губський // Економіка України. — 2003. — № 5 (498). — С. 19–27.
7. Гусинська Н. Міжнародна економічна інтеграція як глобальна передумова світового економічного розвитку / Н. Гусинська // Регіональна економіка. — 2000. — № 4, — С. 185–191.
8. Міжнародна економіка : підручник / А. П. Рум'янцев, Г. Н Климко, В. В. Рокоча та ін. ; за ред. А. П. Рум'янцева. — К. : Знання-Прес, 2003. — 447 с.
9. Міжнародні економічні відносини : сучасні міжнародні економічні відносини : підручник для студентів економічних вузів і факультетів / А. С. Філіпенко, С. Я. Боринець, В. А. Вергун та ін. — К. : Либідь, 1992. — 255 с.
10. Мокій А. І. Зовнішньоекономічна інтеграція регіонально-галузевих комплексів як напрям системної трансформації системної економіки : дис. ... докт. економ. наук: 08.05.01 / А. І. Мокій. — К., Київський національний університет імені Т. Шевченка. 2000. — 339 с.
11. Молчанова Е. Ю. Економічна регіоналізація в Північній Америці / Е. Ю. Молчанова // Вчені записки / Ін-т економіки та права «КРОК»; відп. ред. І. Ф. Радіонова. — К., 1997. — Вип. 8. — 2003. — С. 164
12. Шишков Ю. Европейский дом глазами федералиста / Ю. Шишков // МэиМО. — 1991. — № 12. — С. 63–71.
13. Шишков Ю. В. Европа и процессы глобализации экономики / Ю. В. Шишков // Современная Европа. — 2000. — №1. — С. 32–41.
14. Шуканов П. В. Влияние этнополитического фактора на процессы глобализации и регионализации / П. В. Шуканов // Регіональні перспективи. — 2000 р. — № 1 (8), С. 59–64.
15. Beyond EU Enlargement. Volume 1. The Agenda of Direct Neighborhood for Eastern Europe. — Gutersloh: Bertelsmann Foundation Publishers, 2001. — 281 p.
16. Rajapatirana S. Trade Politics in Latin America and the Caribbean: priorities, progress and prospects / S. Rajapatirana. — S.F. : Center for economic growth, 1997. — P. 64.